

- Saybaşı, Kemali (1992), *İktisat, Siyaset, Devlet ve Türkiye*, Bağlam: İstanbul.
- Staten, Henry (1984), *Wittgenstein and Derrida*, University of Nebraska Press: USA.
- Tanör, Bülent (1997), "Siyasi Tarih: 1980- 1995", içinde *Türkiye Tarihi: 1980-1995* (derl.) B.Tanör, K. Boratav, S.Akşin, Cem Yayınevi: İstanbul.
- Taşkın, Yüksel (2001), "12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül", içinde *Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (derl.) Ahmet İnsel, İletişim Yayınları :İstanbul, s. 570-583.
- Timur, Taner (1997), *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınları: Ankara.
- Timur, Taner (1990), "Osmanlı Mirası", içinde *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (derl.) İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları: İstanbul, s. 12-37.
- Torring, Jacob (1999), *New Theories of Discourse*, Blackwell: Oxford.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (tarihsiz), *12 Eylül Karşı Devrim*, Evrim Yayınları: İstanbul.
- Yıldız, Ahmet (2001), "Kemalist Milliyetçilik", içinde *Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (derl.) Ahmet İnsel, İletişim Yayınları: İstanbul, s. 210-234.
- Zizek, Slavoj (2000), *The Ticklish Subject*, Verso: London and Newyork.
- Zizek, Slavoj (1995) "Kimlik ve Kimlik Değişiklikleri: Bir İdeoloji Teorisi Olarak Hegel'in Öz Mantığı", içinde *Siyasal Kimliklerin Oluşumu*, yayına hazırlayan: Ernesto Laclau, Türkçesi: Ahmet Fethi, Sarmal Yayınevi: İstanbul, s. 57- 100.
- Zizek, Slavoj (1991), *For They Know not What They Do*, Verso: UK
- Zizek, Slavoj (1989), *The Sublime Object of Ideology*, Verso: London, Newyork,
- Zurcher, Erik Jan (2001), *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları: İstanbul.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DIŞ POLİTİKALARI

'No es facil ser turco'¹

Nur Bilge Criss*

Dış politikayı ülkenin güvenliği ve ekonomik refahını korumak ve geliştirmek olarak tanımlarsak bu bağlamda ulusal çıkarların tarifi de gerekir. Ekonomik refah ve ona bağlı olarak iş dünyasının çıkarları başlı başına bir kategori oluştururken, güvenlik artık sadece askeri anlamda kullanılmakta, ulusal çıkarlar siyasi istikrar, çevre/insan sağlığı, anti-terörizm, insan kaçakçılığı ve kadın/uyuşturucu ticaretini önlemek gibi konuları kapsamaktadır. Katılımcı demokrasinin gelişmesi ve küreselleşmenin etkisiyle doğru orantılı olarak ulusal çıkar kavramı da geniş bir yelpazeye yayıldı.

Dış politikayı tayin eden faktörlerin başında coğrafya geliyor. Onu takiben dünya şartları (konjonktür), dış politikada hareket serbestisi², lider pro-

* Doç. Dr. Nur Bilge Criss, Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

¹ Zeki Kunalp, *Sadece Diplomat: Anılar, Belgeler* (İstanbul: ISIS Ltd., 1999) s. 138. Cumhuriyet'in 50. yıldönümünde Madrid'deki bir konferansta Büyükelçi Zeki Kunalp 'no es facil ser turco' der ve anılarında ilave eder, 'Evet, kolay değildir Türk olmak, ama olmanın imtiyazı da o nispette büyük değil mi?'

² Reşat Arın, *Foreign Policy Concepts, Conjuncture, Freedom of Action, Equality* (Ankara: Dış Politika Enstitüsü, 2001)

filî, tehdit algılamaları, ittifaklar, sağlam istihbarat ve devletin yapısı dış politikayı etkileyen önemli unsurlar arasında. Bütün bunlara günümüzde görsel ve yazılı medya, akademik çalışmalar ve kamuoyu eklenmekteyse de, bu unsurların dış politikayı nasıl ve ne derece etkilediklerini ölçmek ve tahlil etmek olanaksız.

Bu çalışmanın gayesi yukarıda zikredilen paradigmlar çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikalarında bir ufuk turu yapmak. Genel çerçevemiz dış politikada devamlılık, değişim ve intibak olmakla beraber, özellikle üzerinde duracağımız meseleler sırasıyla aşağıdaki konularda odaklaşacaktır. a) Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden Cumhuriyet Türkiye'si'ne kalan dış politika mirası, b) Tek parti döneminde dış politika, c) Soğuk Savaşta Türkiye, ve d) Soğuk Savaş sonrası dış politikalar. Bu zaman dilimlerinin hepsi Osmanlı mirasının gölgesinde ama değişen dünya şartlarında, tek parti hükümetlerinden çok partili demokrasiye geçişte, NATO ittifakının getirdiği tek yönlü tehdit algılamasından çok taraflı diplomasiye dönüşümde ve nihayet günümüzün belirsizliklerine intibak gayretlerinde dönüm noktalarıdır. Şayet bütün bu evreler ve dönüm noktalarından başarı veya en az zararla geçildiyse bunda Dışişleri kadrolarının büyük payı olsa gerek. Dışişleri teşkilatının ne kadar köklü ve eski bir kurum olduğunu hatırlamak için kurumsal evrimine bakmak yararlı olabilir. Onyedinci yüzyılda dış politikanın yapılandığı makam Osmanlı Sadrazamlığı ve Sadrazam'ın Dışişleri Müsteşarı'na tekabül eden Reis-ül küttablıktı. Reis-ül küttablık ondokuzuncu yüzyılda Nezaret seviyesine yükseltilmiş ve Umur-u Hariciye Nezareti kurulmuştur.³ Cumhuriyetle birlikte Hariciye Nezareti, Hariciye Vekâleti adını almış, 1950'lerde Dışişleri Vekâleti olan kurum 1960'dan sonra Dışişleri Bakanlığı olarak anılmaya başlanmıştır.⁴ Dışişleri'nde görev yapanların profilleri de İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişte ve dahi günümüzde devamlılık, değişim ve intibakın nasıl uygulandığının başka bir göstergesidir. Birinci Dünya Savaşı'nda Numan Bey Menemencizade adında genç bir diplomat Viyana'daki Osmanlı Sefaretin'de üçüncü kâtipti. Numan Bey kariyerine Cumhuriyet'in bir diplomatı olarak devam etti. Kendisini Numan Menemencioğlu olarak II. Dünya Savaşı sırasında (1942-1944) Cumhuriyet'in Hariciye Vekili olarak görecektik.⁵ Ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren diplomatlar Mülkiye-i Şahane ve Galatasaray Mektebi mezunlarından oluşuyordu. Son yarım yüzyıla yakındır Dışişleri kadroları Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunlarının inhisarındaydı. Giderek

³ Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994) s. 15-19

⁴ Girgin, s. 137-142

⁵ Roderic H. Davison, "Ottoman Diplomacy and Its Legacy," *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, der. Sinan Kunalalp (İstanbul: ISIS Yayımevi, 1999) s. 329-350

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Boğaziçi, Galatasaray ve Bilkent Üniversiteleri mezunları kadrolara atanmaya başladı. Artık dış politikanın ihtiyaç duyduğu kadroların yetenek profili değişen zamana uymak zorundaydı. Bugün Dışişleri'nde 84 erkek ve 9 kadın büyükelçi, 54 erkek ve 5 kadın başkonsolos var. Yirmibirinci yüzyılın başlarında meslek memuru sınavlarını kazananların artık yarısı kadın.

Bu yıl Cumhuriyetimiz'in 79. yılını kutluyoruz. Tarihsel süreçte 79 yıl çok kısa bir zaman dilimi olmasına rağmen, Dışişleri teşkilatına ve dış politikada karar alma mekanizmalarına yakından bakmak bile Türkiye'nin nereden nereye ve ne kadar kısa bir zamanda geldiğinin somut göstergelerinden biri. Dış politika kararlarının nasıl oluştuğuna kronolojik olarak bakmak başka bir evrimin veçhesi.

Dış politika'da karar mercii 1919-1938 yılları arasında tartışılmaz olarak Mustafa Kemal Atatürk idi.⁶ Milli Mücadele yıllarında Heyet-i Temsiliye Başkanı olduğu için doğal karşılana bu durum 1930'lu yıllarda yürütme erkini elinde tutan Başvekil İsmet İnönü ile Cumhurbaşkanlığı'nın ayrı düşmesine neden olacak fakat olaylar Atatürk'ü haklı çıkaracaktı.

Özellikle Hatay sorununun gündemde olduğu bu dönemde⁷ Hatay'a karşı izlenmesi gereken dış politika, Atatürk ile İnönü arasında önemli bir anlaşmazlık noktasıydı. Atatürk kendine özgü sezgi gücü ile uluslararası ilişkiler ve politikayı değerlendirdiğinde Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına katabileceğine inanıyordu. Oysa bu konuda Atatürk'e göre daha ılımlı bir politika izlemekten yana olan İnönü, herhangi bir ileri adım atmaksızın sorunun görüşmeler yoluyla, gerekirse daha uzun bir sürede çözülmesinden yanaydı.⁸

⁶ Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne," *The Diplomats 1919-1939* der. Gordon E. Craig ve Felix Gilbert (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994) s. 172-209

⁷ Fransız işgal kuvvetleriyle Güneydoğu'da savaşmış olmasına rağmen, Kurtuluş Savaşı süresince İskenderun sancağına (Hatay) dokunulmamıştı, çünkü bilhassa 1921 Ankara Anlaşmasından (Türk-Fransız anlaşması) sonra bu yöre Akdeniz üzerinden Ankara'ya yapılan silah ve mühimmat yardımlarının önemli bir yoluordu. Sancak 1936 yılına kadar Suriye mandaterliğini yüklenen Fransa'nın idaresinde kalmıştı. Fransızlar da karşılığında Hatay Türkleri'nin özel statüsünü ve Türkçe'nin üçüncü resmi dil olarak kullanılmasını kabul etmişlerdi. Fransız mandasının biteceği 1936 yılını Atatürk bir fırsat olarak değerlendirmiş, konu Cemiyet-i Akvam'a yansıtılmış, ve Cemiyet 1937'de Hatay'ı özerk ilan etmişti. Yaklaşan dünya savaşının endişeleri içindeki Fransa, 1939'da akdedilecek olan Türk-Fransız-İngiliz anlaşmasına öncülük eden bir jestle Hatay'ın bağımsızlığını tanımış, ardından yapılan halkoylamasıyla Hatay Türkiye'ye katılmıştı. Nuri Aydın Konuralp, *Hatay: Kurtuluşu ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi* (İskenderun: Hatay Postası Gazete ve Basımevi, 1970); Abdülhâh Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995) s. 302-314; Dilek Barlas, *Turkey, Etatism and Foreign Relations in the 1930s* (Leiden: Brill, 1998) s. 284

⁸ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)" *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980* der. Sina Akşin (İstanbul: Cem Yayınevi, 1990) s. 116-117

Her ne kadar Hatay anavatana resmen Atatürk'ün vefatından sonra 1939'da katıldıysa da, yaklaşmakta olan II. Dünya Savaşı muvacehesinde Fransa'nın Türkiye'yi bir kez daha Alman saflarında görmek istemeyeceği hesabıyla Hatay sorununa Atatürk ivme kazandırmış ve hesabında yanılmamıştı.

Atatürk devri 1938'de sona erdi. Bunu müteakiben tek partili hükümetler devrinde (1939-1950) dış politikada karar alma yetkisi Başvekil ve onun Dışişleri Bakanlarındaydı. Çok partili demokrasiye geçildiğinde (1950-) dahi dış politika kararları Başvekil, Dışişleri ve Maliye Bakanları arasında alınıp önceleri Bakanlar Kurulunca onaylandıktan sonra yürürlüğe giriyordu. Ama 1959'dan itibaren kararlar imza anından itibaren yürürlüğe girecekti. Anayasa'da (1924) yapılan değişiklikle hükümet adına Başvekil tarafından bilhassa ABD ve Avrupa Topluluğu ile yapılan anlaşmalar imza anında yürürlüğe girecekti. Bu gibi anlaşmaların altı ay içinde Meclis'e onay için getirilmesi şartı ise pek anlamlı olmadığı gibi TBMM'ye dış politika ve güvenlik konularını etraflıca tahlil etmek ve tartışmak fırsatını vermiyordu.⁹

Demokrat Parti iktidarının muhalefetten bu kadar çekinmesine esasen gerek yoktu, çünkü dış politika konularını her ne kadar iktidar partisi yönlendiriyorsa da bu konular hâlen memleketin âli menfaatleri çerçevesinde partiler üstü konumda tutulup, geleneksel devlet terbiyesi içinde genelde iktidar ve muhalefeti birleştiriyordu. 1961 Anayasası'nın getirdiği siyasi özgürlükler ile sol muhalefetin bazen çok radikal istemlerle sesini duyurması 1980'e kadar devam edecekti, fakat bu süreç dış politika kararlarını ve eskinin devamını etkilemedi. Türkiye, Birleşmiş Milletler (1945), Avrupa Konseyi (1949), Kuzey Atlantik İttifakı (1952), Avrupa Ekonomik İşbirliği Topluluğu (1960) üyeliklerinin gerektirdiği yükümlülükleri layıkıyla yerine getiriyordu.

Bilhassa 1983'den sonra bazı siyasi partilerin dış politika konularında partiler üstü dış politika ilkesini bir yana iterek, fikir birliğinden uzaklaşp dogmaları doğrultusunda dış politikayı iç politika malzemesi yaptıkları müşahede edilmiştir. Böyle zamanlarda dış politika söylemlerini uygulamadan ayırdetmek gerekiyor. Yukarıda katılımcı demokrasinin gelişmesiyle ulusal çıkar kavramının da o kadar geniş bir yelpazeye yayıldığı belirtilmişti. Ama ulusal çıkarlar her zaman siyasi partilerin oy toplama mülâhazalarıyla yaptıkları çıkışlarla örtüşmediği gibi, dış politikanın herhangi bir partinin söylem yörüngesinde yolundan sapacağını beklemek gerçekçi değildir. Karar yelpazesi genişlemiş, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Milli Güvenlik Konseyi, Dışişleri Bakanlığı, ilgili bakanlıklar ve nihayet Bakanlar Kurulu –her bürokraside

⁹ Nur Bilge Criss, 'Strategic Nuclear Missiles in Turkey: The Jupiter Affair, 1959-1963,' *The Journal of Strategic Studies* 20:3 (Eylül 1997) s. 97-122

olduğu gibi terfi, takdir veya tekdir mülâhazalarıyla olsa da– karar alma mekanizmasının birer parçası haline gelmişlerdir. Bunca değişime rağmen İmparatorluk mirasını Cumhuriyet'in dış politikalarında görmek mümkün mü? Evet.

CUMHURİYET'İN OSMANLI MİRASI

Son dönem Osmanlı dış politikası ve diplomasisinin Cumhuriyet'e miras bıraktığı başlı başına beş husus vardır. Bunlar sırası ve Selim Deringil'in deyişiyle ince ayar, uluslararası hukuku iyi kullanabilmek, haber almanın önemi, maceradan kaçınma, temkin, gerçekçilik¹⁰ ve özellikle yaklaşan bir krizde askeri ve diplomatik açılardan yalnız kalmamak.

Osmanlı İmparatorluğu bir güneydoğu Avrupa devleti olarak doğmuş ve gene bir güneydoğu Avrupa devleti olarak tarihe karışmıştı. Tarihinin her aşamasında orta ve batı Avrupa ile sınırdaş olan ve kendi bünyesinde gayri-Müslim azınlıklar barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun bilhassa gerileme devrinden itibaren Avrupa ile müteakabiliyet kuralı dahilinde resmi ilişkiler kurması, Avrupa'yı algılamak açısından bir başlangıç sayılabilir. 'Hasta adam' olarak tanımlandığı 19. yüzyılda bile Osmanlı Avrupa'nın hasta adamıydı, Asya'nın değil.

Reform elitinin, yani Tanzimatçıların ve Jön Türklerin Avrupa'ya bakış açıları hangi öğeleri içeriyordu? Avrupa maddi refahın ötesinde bu kimseler için ne ifade ediyordu? Fransa'nın kısa süren cumhuriyet dönemleri dışında politik liberalizmin aynı devirlerde Avrupa'da da meşrutiyetle yönetilmek anlamına geldiği göz önünde tutulursa, Osmanlı reform elitinin çağının pek de gerisinde olmadığı görülebilir.

İlk önce dil vasıtasıyla Avrupa değerleri benimsenerek yepyeni dünya görüşleri şekillendi. Osmanlı reform eliti başlangıçta Tercüme Odalarından yetişerek yabancı dillere, bilhassa Fransızca'ya vakıf oluyorlardı. Avrupa'ya öğrenci olarak gönderilen kişilerin ve Âli Paşa, Fuad Paşa ve Mustafa Reşid Paşa gibi diplomatik misyonlarda görev alanların ilk Osmanlı reformistleri olmaları pek de şaşırtıcı değil.

Reform elitini Tanzimat devrinde (1839-1878) Batı taklitçisi, Mutlakiyet devrinde (1878-1908) bastırılmış, ve II. Meşrutiyet devrinde (1908-1918) salt pozitivist reformcular olarak değerlendirmek mümkün. Hatta Şerif Mar-

¹⁰ Şahin Alpay ve Nilüfer Kuyaş, 'Entellektüel Bakış: Tarihçi Prof. Dr. Selim Deringil'e göre düntü ve bugünüyle dış politikamız,' *Milliyet* (11 Temmuz 1996) s. 18. Dış politikada ince ayar ve uluslararası hukuku kullanmak üzerine, Selim Deringil, 'Aspects of Continuity in Turkish Foreign Policy: Abdülhamid II and İsmet İnönü,' *International Journal of Turkish Studies* 4:1 (Yaz 1987) s. 39-54; Deringil, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: an 'active neutrality'* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Davison, 'Ottoman Diplomacy and its Legacy,' s. 329-350

din'in kinayeli bir biçimde yaptığı gibi ilk Jön Türkler Tıbbiye-i Şahane kökenli oldukları için bakış açıları sanki bir doktor-hasta ilişkisiymiş gibi 'Bu devlet nasıl kurtulur?' sorusuyla, halktan kopuk olarak devleti kurtarmaya yönelmeleri eleştirilebilir.¹¹ Ancak, kültürel yabancılaşma, rasyonellik ve karşıtı olan doğu mistisizmi, devlet-halk, merkez-uç ilişkileri politik sosyolojinin konuları.

Tarihçi açısından bakıldığında ise 1839-1918 zaman diliminde ne bir Rönesans veya Aydınlanma çağı yaşamış, ne de fikri ve ekonomik altyapısını kurabilmiş olan Memâlik-i Mahrusa'da ciddi bir işlevsellikle karşılaşılıyor. Sonuçta entelektüel merakın, resimde, edebiyatta, müzikte, mimari veya giyimde olsun, yeni ve değişik ifadelerin, hasta devleti iyileştirme çabalarıyla girişilen atılımlar ya da profesyonel diplomasiyi uygularken olsun, Osmanlı reform elitinin tamamen pragmatik olup, gelenekselliği nev-i şahsına münhasır olarak değişime uğrattığı bu karmaşık devrin en bariz görünümü.

Avrupa'yı medeniyetin beşiği ve çağdaşlığın referans noktası olarak kabullenilen reform elitinin oradaki politik akımlardan etkilenmemeleri olanaksızdı. Bunlardan belli başlıları vatanperverlik, milliyetçilik, Türkçülük, hatta Paris komününden esinlenerek cumhuriyetçilik, terminoloji ve kavram sorunları içerse de sosyalizm yelpazesinde seyrediyordu.¹² Avrupa'ya bakış açısının en profesyonelce ele alındığı alan dış politika ve diplomasi olmuştur.

Osmanlı diplomasisinin 1878 ve 1914 arasındaki temel amacı Berlin Kongresi'nden sonra elinde kalan toprakları üzerinde statükoyu koruyabilmektir. Bu nedenle Osmanlı, görece Almanya dışındaki bütün Büyük Güçlerle arasında eşit uzaklıkta mesafe bırakıyordu. Sultan Hamid devrinde ittifak olasılıkları değerlendirilmiş, hatta bazı Balkan devletlerine bölgesel işbirliği için yaklaşmış ise de, tek bir ittifak bile gerçekleştirilememişti.

Önce İttihat ve Terakki Cemiyeti -sonra Fırkası etrafında birleşenlerin de Abdülhamid'in dış politikasını devam ettirmekten başka seçenekleri yoktu. Uluslararası ilişkiler bir alternatif sunmaktan uzak olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelen tehditler Rusya ve İngiltere'den gelmeye devam ediyordu. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda barışçıl yöntemlerle nüfuz sahasını genişletmeye çalışması onu diğer emperyalistlere kıyasla ayrıcalıklı kıldı. Kendisine teklif edilmesine rağmen Alman-Osmanlı askeri ittifakına

¹¹ Şerif Mardin, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti," *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991) s. 84-85

¹² François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996); Serol Teber, *Paris Komününde Üç Yurtsever Türk, Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler* (İstanbul: DE Yayınevi, 1986); Feroz Ahmad, "Some Thoughts on the Role of Ethnic and Religious Minorities in the Genesis and Development of the Socialist Movement in Turkey (1876-1923)," *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923* der. Mete Tunçay ve Erik J. Zürcher (London: British Academic Press, 1994) s. 13-25

henüz hazır olmayan Kayzer II. Wilhelm, otokratik tabiatı nedeniyle Abdülhamid tarafından bir güvence olarak algılanmıştı.¹³

İtalya'nın 1909'dan beri Trablusgarb'ı sömürgeleştirmek için Büyük Güçler nezdinde girişimler yaptığı Osmanlı diplomasisi için bir sır değildi. Almanya'nın 1911'de Üçlü İttifak'ı yenilemek üzere İtalya'ya yaptığı çağrı bunun karşılığında Trablusgarb için Osmanlı üzerinden pazarlık yapılacağına işaretini veriyordu. Bu nedenle Trablusgarb Savaşı Osmanlı devletinin bedeli ne olursa olsun diplomatik ve askeri yalnızlığına son vermekteki kararlılığı ile sonuçlandı.¹⁴

İlginçtir ki, çoğunun Alman yanlısı ve İmparatorluğun dağılmasına sebep olmakla suçladığı İttihatçılar I. Dünya Savaşı süresince Memâlik-i Mahrusa'da Alman ekonomik ve finans nüfuzunun artmasına karşı çıkmışlardı. İmparatorluk'taki İngiliz, Fransız ve diğer hasım milletlere ait malların Alman kapitalist çevreleri yararına elden çıkartılmasına, Berlin'den gelen bütün baskılara rağmen izin vermiyorlardı.¹⁵ Sadece bu veri bile Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikada hareket serbestisinden nasıl yoksun olduğunun delili sayılabilir. İttihat ve Terakki'nin son Sadrazamı Said Halim Paşa anılarında "bizi ittifaklarına almamakla büyük hata yaptılar" diye yakındığı İngiltere ve Fransa'ya da böylece ittifak teklif edilmiş olduğu kanısına varıyoruz. Her ne kadar seçenekten yoksun olsalar da, Osmanlı diplomatik ve devlet camiası savaş anında gene kendi üzerlerinden pazarlık edileceği hesabını yapacak ve bu hesapta yanılmayacaktı. Bolşevikler 1917'de Rus Çarlığı, İtalya, Siyonistler ve Araplarla Osmanlı toprakları üzerinden yapılan pazarlık anlaşmalarını açıkladığı zaman bu hesap teyid edilmiş oluyordu. İttihatçıların yanılışı diğer bütün devletlerinkiyle aynıydı; onlar da 1914'ün Ağustosunda büyük şevkle askerlerini savaşa uğurlarken "çocukların Noel'de eve döneceklerine" inanan İngilizler gibi savaşın kısa süreceğini varsayıyorlardı. Bunun dışında politik ve diplomatik açılarından Avrupa'ya çok iyi tanıdıkları açık.

Sonuçta, yüzyılların yakınlığı, Avrupa kültürüne açılış, politik akımlardan etkilenmenin neden olduğu birikimle Türk Kurtuluş Savaşı Avrupa'nın de-

¹³ F.A.K. Yasamee, "Abdülhamid II and the Ottoman Defense Problem" *Diplomacy and Statecraft* 4:1 (Mart 1993) s. 22-36; Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888* (İstanbul: ISIS Yayıncılık, 1996); Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamid* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998)

¹⁴ Timothy W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya 1911-1912* (Leiden: E. J. Brill, 1990) s. 232; Engin Deniz Akarlı, "The Defense of the Libyan Province: 1882-1908" *Studies on Ottoman and Turkish Diplomatic History, IV* der. Sinan Kunalalp (İstanbul: ISIS Yayıncılık, 1990) s. 75-85

¹⁵ Ulrich Trumpener, "Suez, Baku, Gallipoli: The Military Dimensions of the German-Ottoman Coalition, 1914-1918," *Coalition Warfare: An Uneasy Accord* der. K. Neilson ve R.A. Prete (Waterloo, Canada: Wilfred Laurier University Press, 1983) s. 31-51

ğerlerine karşı değil, emperyalizmine karşı yapıldı. II. Dünya Savaşı sonrasında batı karşıtı milliyetçi hareketlerle kıyaslandığında başka bir sonuca varmak olanaksız. Ekonomik açıdan yarı-sömürge durumuna düşmüş olsa da Batı'nın değerleri Osmanlı'ya empoze edilmemişti. Uygulamada sorunlu olmasına rağmen kendi serbest iradesiyle bu değerleri benimsemek Türkiye'yi ister istemez Avrupa'ya bağlayan en samimi ve önemli unsurlardan biri olmuştur.

Bugün şayet Türkiye'de hâlâ Batı'nın bütün kurumlarıyla bütünleşmek bir devlet politikasıysa; Türkiye hâlâ "pacta sunt servanda" (uluslararası anlaşmalara sadakat) diyerek Kıbrıslı Türkler'in Rumlarla eşitliğini savunuyorsa; Kenya'ya yapmış olduğu askeri ve ekonomik yatırımların semeresini PKK terör örgütü başının Türkiye'ye teslimi hususunda o ülkeden işbirliği görenek alabiliyorsa, Osmanlı mirasının günümüze intibakı, değişim içinde devamlılığın izlerini taşımaktadır.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA (1923-1950)

24 Temmuz 1923'de imzalanan ve 1924'de tasdik edilen Lozan Anlaşması Cumhuriyet'in kurucu belgesidir. Lozan sadece Türkiye'nin bugünkü sınırlarını çizmekle kalmayıp (Misak-ı Milli dahilinde olan İskenderun sancığı ve Musul istisna edilirse) dış ilişkilerimizi eşitlik ve mütekeliyet ilkelere üzerine kuran belgedir. Bilim çevrelerinin büyük bir kısmı için Lozan Anlaşması Kuvay-ı Milliyeciler'in akılcı dış politikaları sayesinde elde edilen bir başarıdır.¹⁶ Bazı çevreler Lozan'ı bir zafer değil, hezimet olarak görmektedirler, çünkü 12 adalar geri alınmamış (her ne kadar Misak-ı Milli 12 adaları söz konusu etmemiş, sadece nüfusu Arap olmayan Müslüman topraklarından bahsetmekteyse de); Musul ikili görüşmelere, bilahare Cemiyet-i Akvam hakemliğine bırakılmış; ve anlaşma oy birliği ile değil, oy çokluğu ile kabul edilerek muhalefet baskı altında tutulmuştu. Oysa eğer politika mümkün olanı gerçekleştirme sanatıysa Lozan Anlaşması sadece Doğu sorununu Türkiye sınırlarının dışına atması nedeniyle bile başlı başına diplomatik bir zafer.

Musul sorununa çözüm bulmak için 1924'de İngiltere ile başlayan görüşmeler çıkmaza girmişti. Türk tarafı için Musul güneydoğu Anadolu'nun coğrafî, ekonomik ve stratejik devamıydı ve Türkiye'ye bırakılmıyordu. İngilizler bu takdirde Türk sınırının Bağdat'a 60 mil kadar yaklaşacağı için bu durumun Irak'ın güvenliğini tehdit edeceğini savunuyorlar, Musul'un

¹⁶ Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne"; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası* 2 cilt 3. basım (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994); Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, 1986); Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi," *Bellekten* 38 (1974) s. 41-116; Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*

Arap, Kürt ve gayri-Müslim nüfusuna bunu anlatamayacaklarını söylüyorlardı. Her iki tarafın ibraz ettikleri nüfus istatistikleri ise birbirleriyle çelişiyordu. İsmet Paşa görüşmelerde kuvvetli bir koz kullandı: TBMM zaten Türk ve Kürtleri temsil ediyordu. Bunun böyle olmadığını ispat etmek istemesine 1925 yılında doğuda Şeyh Sait isyanı çıktı. Böylece Musul nüfusunun Türk-Kürt çoğunluğu olması diplomatik söylem açısından anlamsız kalıyordu. Bunun üzerine Cemiyet-i Akvam hakemliğine başvuruldu. Cemiyet Musul'u resmen Irak toprağı saydığını 16 Aralık 1925'de ilan etti.¹⁷ Türkiye durumu kabullenerek 5 Haziran 1926'da İngiltere ve Irak ile Sınır ve İyi Komşuluk Anlaşması imzaladı.¹⁸ Türkiye o yıllarda henüz dış politika ve diplomasi alanlarında yalnız bir ülkeydi. Ayrıca faşist İtalya Akdeniz ve çevresi hakkında saldırgan söylemlere başlamıştı bile. Benito Mussolini vatandaşlarına yeni bir Roma İmparatorluğu vaat ediyordu. Türkiye bundan böyle İngiltere ile hiçbir konuda hasım olmamaya karar verdi.

Yukarıda belirtildiği üzere, Fransızlar Hatay konusunda Türkiye'nin hakkını teslim edeceklerdi. Almanya ile diplomatik ilişkiler 1924'den itibaren tekrar başlamış, Sovyetler Birliği ile ilişkilerse siyasi doğruluk çerçevesinde yürütülmekteydi. Türkiye Balkan ve Doğu devletleriyle imzaladığı ikili anlaşmaların ötesinde bölgesel ve savunma işbirliği gayesi ile 1934'de Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile Balkan Paktını ve 1937'de Afganistan, Irak ve İran ile Sadabad Paktını imzaladı.

İtalya'nın 12 adaları askeri tahkime başlaması, Hitler ve Mussolini'nin doğu Avrupa ve güneydoğu Avrupa/Akdeniz bölgelerini yekdiğerinin nüfuz sahası olarak kabul etmeleri, "hangi ulusa ait olduğu belirlenemeyen" deniz altlarının Türk karasularında gemi batırmaları üzerine hükümet Boğazlar'a ait egemenlik haklarını uhdesine almak üzere bir konferans talep etti. Montrö Anlaşması ile 1936'da Boğazlar rejiminin kontrolü ve silahlandırılma hakkı Türkiye'ye geçti.¹⁹

İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939'dan itibaren resmen başlamıştı. Atatürk'ün vefatından sonra dış politika kararları yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve onun hariciye vekillerinin yükümlülüğündeydi. "Milli Şef" İnönü

¹⁷ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)* (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1978) s. 279-288; petrol konusu için bkz. Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik* (Ankara: Turkish Daily News Yayınları, 1995)

¹⁸ League of Nations Documents C821(1) 1925, VII. "Frontier Between Turkey and Iraq" (Report by M. Unden); "Letter and Memorandum from the Turkish Government," C494, 1924 VII; "Question of the Frontier Between Turkey and Iraq," C400. M147, 1925, VII.

¹⁹ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi* (Ankara: Başnur Matbaası, 1968) s. 100-121; Yüksel İnan, *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1995); Ferenc A. Vali, *Bridge Across the Bosphorus* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1971); Harry N. Howard, *Turkey, the Straits and US Policy* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1974).

döneminde başvekil ve hariciye vekillerinin dış politika çizgisini vurgulamak veya değişimleri belirtmek üzere sembolik olarak değiştirildikleri görülüyor.²⁰

Türkiye 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifak Anlaşması imzaladı. Genellikle II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye için "tarafsız" klişesi kullanılır.²¹ Oysa 1939 Üçlü İttifakı nedeniyle Türkiye tarafsız değil, 1940'da Fransa'nın düşmesiyle anlamı pek kalmayan ittifak çerçevesinde kendini tanımladığı üzere aktif tarafsızdır. Burada devlet politikası savaş dışı kalmaktı, tarafsızlık veya taraf olmak önceliğini kaybetmişti.²² Savaş süresince Türk diplomasisi belki tarihinin en hareketli günlerini yaşadı. Savaşan taraflarla devamlı diyalog içinde bulunuluyor ama mesafe de gözetiliyordu. 1941-1942 yıllarında Almanya'nın teşvik ettiği Pan Türkizm yanlılarına göz yumulması, daha sonra bu kişilerin kovuşturulması üzerine İnönü ikili oynamakla suçlanacaktı. Ancak, denge oyunu bunu gerektiriyordu ve bu ölümcül oyunda duygusallığa yer yoktu.²³

Aynı gerçekçi bakış açısıyla İnönü Müttefikler'in Almanya'dan kayıtsız şartsız teslim taleplerinin Avrupa'da Sovyet hegemonyasına yol açacağını düşünüyordu. Ama Nazi Almanya'sının saldırdığı dehşet, baskı ve bilhassa Yahudi soykırımı karşısında Müttefikler'den biri olan Sovyetler Birliği'nin başlangıçta tehdit olarak algılanmaması doğaldı. Ayrıca, diğer Müttefikler kıta Avrupa'sındaki savaşı Sovyetler sayesinde kazandıklarının bilincindeydiler. Bu insanüstü gayretin Sovyet halklarına nelere mâl olduğu savaş istatistiklerinde kalacak, demokrasilerin faşist rejimlere karşı zafer propagandaları sırasında totaliter Sovyetler'e de kendilerinden biriymiş gibi davranılacaktı.²⁴ Bu bakış açısı uzun sürmedi. Kızıl Ordu'nun işgal ettiği bölgelerde oluşacak rejimleri Sovyetler Birliği tayin edecekti. Bu durum Stalin ile orta, doğu ve güneydoğu Avrupa ülkelerini nüfuz sahalarına yüzde oranlarıyla bölmekte anlaştığını zanneden Churchill'i hayal kırıklığına uğratmıştı. Churchill bilâhare 1946'da ABD'de yaptığı bir konuşmasında artık

²⁰ Deringil, *Turkish Foreign Policy During the Second World War*.

²¹ Frank G. Weber, *The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War* (Columbia: University of Missouri Press, 1979).

²² Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan günümüze kadar)* (Ankara: AÜSBF Yayınevi, 1983); Türkçaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy 1939-1945* (Ankara: AÜSBF Yayınevi, 1965); Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968); Kâzım Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları: CHP Grup Tartışmaları*, der. Faruk Özerengin (İstanbul: Emre Yayınları, 1994); Barry Rubin, *Istanbul Intrigues* (New York: Pharos Books, 1992); Hüseyin Gerede, *Harb İçinde Almanya* (İstanbul: ABC Yayınları, 1994).

²³ Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası* çev. Arif Gelen (Ankara: Onur Yayınları, tarihsiz); Günay Göksu Özdoğan, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı olarak Pan-Türkizm," *Türk Dış Politikasının Analizi* der. Faruk Sönmezoglu 2. Basım (İstanbul: Der Yayınları, 2001) s. 477-491

²⁴ Richard Overy, *Why the Allies Won* (New York and London: W.W. Norton and Co., 1995)

Avrupa'da bir demir perde örüldüğünden bahsediyordu.²⁵ Savaş sonrasında güç dengesi politikalarının yerini iki kutuplu dünya almak üzereyken Türkiye böyle bir durumdan rahatsızdı. 1945'de San Francisco'da toplanan Birleşmiş Milletler Konferansı'na kurucu üye olarak katılabilmek için son anda Almanya'ya savaş ilan etmişti ama gene de savaş süresince muzafferlere mesafeli davranmıştı. Sistem dışında kalmanın bedelini acaba I. Dünya Savaşında olduğu gibi üzerinden bir pazarlık yapılmış olmasıyla mı ödeyecekti? Aslında Türkiye bu endişesinde haklıydı. Tahran Konferansı'nda (1943) Sovyet güvenlik mülâhazalarını gidermek için Montrö Boğazlar Anlaşması şartlarının değişmesi gerektiğini Churchill ve Roosevelt kabul etmişlerdi. Vakıa Churchill Stalin'in doğu ve orta Avrupa hakkındaki ödünsüz tutumunu anlayınca bu fikrinden vazgeçti, ama bu durum henüz Türkiye'nin malûmu değildi. 1946'dan itibaren pazarlıklar geçmişte kaldı fakat buna rağmen Türkiye bir ittifakın üyesi olana kadar kendisini güvende hissedemeyecekti. Devlet adamları 1949'da kurulan Kuzey Atlantik İttifakına dahil olana kadar Osmanlı mirası olan diplomatik ve askeri yalnızlığın verdiği endişeleri yaşadılar

SOĞUK SAVAŞTA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Genelde Türkiye-Batı ittifakının nedenleri üçlü bir taksanomiye indirgenir. Bunlar sırasıyla Türkiye'nin Batıyla bütünleşme misyonu, bilhassa ABD'den gelecek olan ekonomik yardımları garanti altına almak, ve Türkiye üzerindeki Sovyet baskılarıdır. Bu sınıflandırmada doğruluk payları olmasına rağmen Türkiye'nin dış politikasında son derece büyük bir değişim yaparak, ekonomisini askeri savunmaya ipoteklemesi ve bu bağlamda ABD'nin Ortadoğu savunma planlarına katılması radikal bir karardır. Kongre Amerikan dış yardımlarının asgari maliyetle yürütülmesini istiyordu. Sonraları bile Ankara'daki Amerikan Askeri Yardım Kurulu'nun 1961 mali yılı bütçe projeksiyonunda belirtildiği üzere, ABD'nin Türkiye'ye yönelik politikaları ülkenin bağımsızlığı (yani Sovyet uydusu veya bağlantısız olmaması), Batı'ya bağlılığın devamı, Sovyetler'e karşı koymaktaki kararlılığının ve kapasitesinin artırılmasını kapsıyordu. Bunun için Türk Silahlı Kuvvetleri'nin desteklenmesi, böylece bu stratejik bölgenin ABD'ye devamlı açık olması gerekiyordu. Vakıa ekonomik istikrar da önemliydi ama Türkiye bunu ABD'nin öngördüğü yönde, ekonomik büyüme hızını onlarca kabul edilebilir bir seviyede tutarak yaparsa daha iyi olacaktı. 1960 askeri darbesinden önce yazıldığı belli olan bir raporda, "şu anda Amerikan yardımı ekonomik çöküşü

²⁵ Martin Gilbert, *Churchill: A Life* (New York: Henry Holt and Co., 1991) s. 866

önlemekte yeterli görülen miktardadır” deniyordu.²⁶ ABD için sol eğilimli olmadığı sürece hiçbir partinin iktidarı kaybetmesi veya kazanması önemli değildi. Üstelik ABD yanlısı iktidarlar da onlara pahalıya mâl olmadıkları sürece makbuldu. Bu nedenle sanayi altyapısı kurmak isteyen Demokrat Parti hükümeti ile ABD’nin Türkiye’ye sadece bir tarım ülkesi olarak kalmasını ve kalkınmasını bu yönde yoğunlaştırmasını salık vermesiyle, aralarında sorunlar vardı. 1950-1960 dönemi Türkiye’nin genelde Batı’ya, özeldede ABD’ye ekonomik bağımlılığının iç ve dış politikada sebep olduğu sorunların tarihidir.

Öte yandan Türkiye’nin Batıyla bütünleşme misyonunun mutlaka bir askeri ittifak yoluyla mı gerçekleşmesi gerekiyordu? 1945 itibarı ile Türkiye’nin Batı’ya dönük dış politikasının uluslararası platformlarda kurumsallaşması neden yeterli görülmemiştir? Ve nihayet askeri bakımdan en güçlü olduğu 1939-1945 döneminde bile Boğazlar’ın müşterek savunması yönünde Sovyet isteklerine karşı koymuş olan Türkiye neden 1946’dan itibaren blöften ibaret olan bu isteklerin yenilenmesini ve pek geçerli olmayan komünizm tehlikesini bir tehdit olarak yorumlayıp Soğuk Savaşta saf tutuyordu?

1926’da resmen yasaklanan Türkiye Komünist Partisi üyelerinin çoğu yurtdışına kaçmışlardı. Ülkede ise yıllardır komünist diye takibe uğrayan, hapis cezalarına çarptırılan, üniversitelerden çıkartılan isimlere bakınca, aralarında eylemci bulmak zorlaşıyor. Bu kimseler yazar, sanatkar, üniversite öğretim üyesi veya öğretmenlerdi. Bırakın komünizmi, 1970’li yıllarda Türkiye İşçi Partisini meclise taşıyanlar büyük şehirli sosyalistlerdi, işçi sınıfı değil. 1940’ların Türkiyesinde şair, ressam ve heykeltıraşlar mı ülkeye komünizmi getireceklerdi? Esasen ülkede keskin sınıfsal farklılıklar yoktu, komünizmi meşru kılacak bir siyasi parti ve güç kazanımından, örgütten yoksun olan bu ideoloji marjinalleşmiş, komünizmi kısıtlı çevrelerde bir entelektüel egzersize indirgemişti.

Açıkçası, Batı kampına katılmanın asıl nedenleri komünizm tehlikesi veya Sovyet saldırganlığı değil, Türkiye’nin bir yüzyıldır Batı’ya karşı beslediği kuşkuları ancak onların safında yer alırsa giderebileceği ve Batı’yı kendisine bağlayabileceği tek çıkar yol olarak görmesinden kaynaklanıyordu. Zihinlerde ABD ile özdeşleşen NATO, olası Batı veya Sovyet emperyalizmini, yani bir daha kendi toprakları üzerinden pazarlık yapılmasını önleyecekti. Türkiye ancak bir askeri ittifak içinde olursa herhangi bir Büyük Güç kendisi üzerinden pazarlık yapamazdı. Hiç değilse bundan böyle Batı’nın Türkiye’yi pazarlık konumuna getirmesini önlemek savı tarihsel süreklilik içinde değerlendirilirse anlam kazanıyor. Yoksa ne Türkiye’nin Batılılaşma

²⁶ US National Security Archives, EUR-FW 782.5-MSP/6-1159, “JUSMMAT-FY 61 Military Assistance Program for Turkey.”

misyonu, ne ekonomik kalkınmasına yardım arama süreci, ne de Sovyet baskıları tek başlarına veya bir arada Türkiye’nin Batı ittifakına katılmasını yeterince açıklamıyor.²⁷ Gene bu titizlik çerçevesinde Türkiye kendi kararıyla fakat istemeden de olsa ülkeyi müttefikinin pazarlık konusu yapacaktı.

Demokrat Parti döneminde de dış politika kararları son derece kısıtlı bir çevre tarafından alındığı için kamuoyunda ve TBMM’de bile tartışılmadan yürürlüğe koyulabiliyordu. Bunda yasal bir aykırılık da söz konusu değildi.²⁸

Buna rağmen tek taraflı bağımlılığın ayırında olan Başvekil Adnan Menderes ve diğer yöneticiler durumu ABD ile karşılıklı bağımlılığa dönüştürmek için bir fırsat yakaladılar. O fırsat Amerikalılar’ın NATO ülkelerine nükleer başlık taşıyabilen Jüpiter (SM-78) füzelerini konuşlandırma teklifiydi. Sovyetlerle uzun bir sınırboyu paylaşan Türkiye için risk açısından füzelerin konuşlandırılması getirisinden çok götürüsü olabilecek bir tahrik unsuruydu. Oysa 18 Eylül 1959’da NATO savunma birliklerinin silah modernizasyonu adı altındaki anlaşmaya binaen füzelerin konuşlandırılmasına karar verildi. 1959 yılında kimse 1962 yılında patlak verecek olan Küba Füze Krizini öngörmediği gibi, Sovyetler’den gelen tehditkâr notalara rağmen 1969’dan başlayarak konuşlandırmaya geçildi. Karşılıklı bağımlılık ilkesi 1960 askeri darbesinden sonra da devam ediyordu. Ancak ilgili Türk subaylarının projeye II. İbrahim adını vermeleri Osmanlı tarihinde bir tek Sultan İbrahim olup, o da ‘deli’ lakabıyla bilindiğinden dolayı, bir protestonun imâsıydı.

Sonuçta, Küba Füze Krizi esnasında Başkan John F. Kennedy, Sovyet Başkanı Nikita Khrushchev’e onlar Küba’daki füzelerini çekerlerse ABD’nin de Türkiye’deki Jüpiter füzelerini çekeceğini ve bir daha Küba’yı işgal etmeye kalkışmayacağını şifahen taahhüt edecek, füzeler 1963’de artık nükleer silah taşıyan denizaltıların varlığı siyasi doğruluk çizgisinde öne sürülecek ve Jüpiterler geri çekilecekti. Kennedy şifahi taahhüdüne karşılık bu sırrın/ödünün hiçbir zaman Sovyetlerce açıklanmaması için karşı söz almıştı. Oysa 1964 yılında büyük bir ihtimalle Ankara’daki Sovyet Büyükelçiliği’nden sızdırılan bu pazarlık konusu iç politikada sağ ve solu giderek bölen bir konu haline geldi. İç politikanın kutuplaşma sürecinde füzelerin konuşlandırılmasındaki karar alma mekanizmalarının sağlıklı olup olmadığını, Jüpiterlerin caydırıcı olmaktan ziyade tahrik unsuru olabileceğini, füzelerin teknik sorunlarını, olası bir Sovyet nükleer saldırısında diğer NATO ülkelerinin değil Türkiye’nin yardımına gelmekle, böyle bir savaşın dehşeti karşı-

²⁷ Melih Esenbel, *Türkiye’nin Batı ile İttifaka Yönelişi*’nde Nur Bilge Criss “Önsöz” (İstanbul: ISIS Yayıncılık, 2000) s. 9-16

²⁸ Bkz. 9 no.lu not, Criss “Strategic Nuclear Missiles in Turkey”

sında pekâla Türkiye'yi pazarlık konusu yapabileceklerini, kısacası bu kararın başından beri yanlışlığını kimse tartışmadı. Konu sağ-sol polemliği içinde boğuldu.

Öte yandan, 1963'den itibaren Kıbrıs'ta Türkler'e karşı yapılan katliamları caydırmak için adaya çıkartma tehdidinde bulunan Başbakan İsmet İnönü'ye ABD Başkanı Lyndon Johnson'un yolladığı meşhur Johnson Mektubu kullandığı tehditkâr dil açısından Türkiye-ABD ilişkilerinde olumsuz bir dönüm noktası olarak hatırlanır. Sovyetler Birliği Türkiye'yi Kıbrıs'a müdahale etmemesi için tehdit ediyordu ve zaten ülkede çıkartma gemileri yoktu. İnönü'nün Amerikalılar'a haber vermekteki maksadı onların buna açıkça itiraz etmelerini sağlayıp Kıbrıs'a fiilen çıkartma yapmamayı mazur göstermekti. Oysa Johnson'un kullandığı dil maksadını aşmıştı; ABD Başkanı şayet Türkiye'nin askeri harekâtı Sovyetler'in Türkiye'ye saldırmasını tahrik edecek olursa NATO'nun Türkiye'yi savunmakla yükümlü olmayacağını sert bir dille ifade ediyordu.

1974'de ise şartlar değişmiş, artık Sovyetler Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesine değil itiraz etmek, empatiyle yaklaşır olmuşlardı. Bunun en önemli nedeni 1969'da Yunanistan'da darbeye iktidara geçen Albaylar cuntasının ABD ile algılanan yakınlığı ve şayet *enosis* gerçekleşirse Kıbrıs'ta Amerikan üslerinin konuşlanabileceği endişesiydi. Albaylar cuntasının desteğiyle adada bir askeri darbe gerçekleştiren Nikos Samson açıkca adayı Yunanistan'a ilhak etmek niyetinde olduğunu ilân edince, Türkiye garantör devlet olarak İngiltere ile beraber duruma müdahale etmek istemiş, bunu başaramayınca tek başına mücadele vermek zorunda kalmıştı. 1974 yazında Türkiye'nin Kıbrıs'a ilk çıkartması dünyada olumlu karşılanmış, Atina'daki Albaylar cuntası iktidardan çekilmek zorunda kalmıştı. İkinci çıkartma ise dünya kamuoyunu Türkiye aleyhine döndürmüştü, neredeyse başka ülkelerin topraklarına girmek kolay ama çıkmak zor şiarını ispat edercesine bugün 30.000 Türk askerinin korumasında varlığını sürdüren Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni Türkiye için en zor dış politikada sorunlarından biri haline getirmiştir. Öte yandan, 1974'den bu yana Kıbrıs Türkleri'nin yaşamlarını güvende devam ettirdikleri de bir gerçektir.

Kıbrıs müdahalesi nedeniyle ABD Kongresi 1975-1978 yılları arasında Amerikan silahlarının NATO dışı bir eylem için kullanılmamasını gerektiren ABD kanununa dayanarak Türkiye'ye silah ambargosu uyguladı. Türkiye artık sadece kendi güvenliğini ilgilendiren konularda kendine yeterli olması gerektiğini idrak etmeye başlamıştı. Johnson Mektubu ve Amerikan silah ambargosunun etkileriyle dış politikada çok taraflı ilişkilerin önemi ortaya çıkıyordu.

1971-1983 yılları Türkiye'nin daha ziyade terör, iki askeri darbe, değişken koalisyonlar ve ekonomik sorunlarla içe dönük geçirdiği yıllardır. Dışişleri temsilcilerimize düşen en büyük görev darbelerin meşruiyeti ve kaçınılmazlığını dış dünyaya anlatabilmek ve uluslararası kuruluşlardan dışlanmamak gayretleriyle sınırlanmıştı. Akademi ve Dışişleri çevrelerinde kullanılan denenmiş ve güvenilir bir iddia darbelerden sonra askerlerin en kısa zamanda siyasi ortamdan çekilip yerlerini sivil otoriteye bıraktıklarıydı. Ama bunda NATO üyesi olmamızın ve bu üyeliğin getirdiği yükümlülüklerden belki en önemli olanını, demokratik bir ülke olunması koşulu göz ardı edilemez. Dış politikanın iç politikaya nasıl sarmalandığına örnektir.

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DIŞ POLİTİKA

Soğuk Savaş sonrasının şartları dış politikalara öncesiyle kıyaslanamayacak ölçüde hareketlilik getirdi.²⁹ Örneğin, Türkiye ve Rusya arasındaki ticaret hacminin 2000 yılında 1 milyar dolara ulaşması öngörülürken, 1996'da bu hacim 3 milyar dolara dayanmış, bavul ticareti hacmi de 5 milyar dolar olarak hesaplanmaktaydı. Rusya Almanya'dan sonra Türkiye'nin en büyük ikinci ticaret ortağı haline gelmişti.³⁰

Türkiye Bosna krizinde Hırvat-Boşnak Federasyonu'nun kurulmasında yapıcı bir rol üstlenmiş (1993-1994), BM Barış Gücü'ne katılmış, Kosova krizi sırasında (1998) Yugoslavya'ya karşı hava saldırılarında kullanılmak üzere 18 F-16 ile katkıda bulunmuş, ama gene de Sırbistan ile ilişkilerini kesmemişti. Sırbistan hem hava sahası hem Avrupa'ya ulaşan kara yolu bağlantısı açısından Türkiye için önemli bir ülke özelliğini korumakta.

Hükümetler önceleri her ne kadar bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş olan Orta Asya ve Kafkas ülkelerine duygusallıkla yaklaşmış ve bütçenin elvermeyeceği ölçülerde yardım ve kredi vaatlerinde bulunmuşlarsa da, 1990'ların sonuna doğru 57. hükümet zamanında ikili ilişkilerin kişiler değil kurumlar bazında yürütülmesinin daha isabetli olacağı müşahade edilmişti. Çok taraflı ilişkiler artarak yoğunlaşmış, bir yandan 2002'de Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının Türkiye ayağının yapımına başlanırken, diğer yandan 2003 yılında çalışmaya başlayacak olan ve Rusya'dan, Karadeniz'in altından geçerek Samsun'a ulaşacak olan Mavi Akım doğalgaz boru hattı planlanmıştır. Türkiye bir enerji koridoru olmak yönünde kararlılığını devlet politikası olarak

²⁹ Alan Makovsky, "The New Activism in Turkish Foreign Policy," *Insight Turkey* 1:2 (Nisan-Haziran 1999) s. 3-21; *Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, der. Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (Washington, DD.C.: The Washington Institute for Near East Policy, 2000); Heinz Kramer, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States* (Washington, D.C.: The Brookings Institute, 1999)

³⁰ Andrey Palariya, "Şag Napravleniy v Budustschce," (Geleceğe yönelik bir adım) *ITAR TASS Express Weekly* (Ankara) 35 (29 Aralık 1997)

saptadığından bu yana, enerji konusu da dış politikanın bir parçası haline gelmiştir. Bazı eleştiriler doğalgaz gereksinimini tek kaynağa bağlamanın stratejik bir hata olduğu ve gazın Türkiye'ye dünya fiyatlarının üzerinde satılabileceği endişelerini yansıttı. Oysa, doğalgaz, örneğin su gibi hayati bir öneme haiz değil. Gazın fazlasını dünya pazarlarına ulaştırmayı planlayan tarafların fiyatları makul ölçüde tutmalarını beklemek daha gerçekçi olacaktır.

Bölgesel işbirliği açısından Türkiye 1992'de Karadeniz Ekonomik İşbirliği örgütünü kurarak hem kendi ekonomisine katkıda bulunmak hem de Karadeniz'de sınırları olan (ve Yunanistan ve Ermenistan gibi sınırdaş olmayan) devletlerin pazar ekonomisine geçiş yapmalarına yardımcı olmak için çaba sarfetmekteydi. Ekonomik olanakları kısıtlı olan Karadeniz ülkelerini böyle bir örgüte bağlamanın tek yararı ekonomik potansiyel değildi. Azerbaycan-Ermenistan, Ermenistan-Türkiye gibi başka bir platformda yanyana gelmeyecek olan devlet başkanlarını hiç değilse bu platformda bir araya getirip diyalog sağlamaktı ki her toplantıda bu gaye gerçekleşmektedir.³¹ Dış politika ve diplomasideki bu yeni ince ayarın mimarı Büyükelçi Şükrü Elekdağ idi. Karşılıklı ekonomik çıkarların barışa hizmet edeceği de bu örgütün varoluş nedenlerinden biri. Akademik açıdan bu girişim dış politikada devamlılık ve yeni şartlara intibakın güzel bir örneği. Örgüt ayrıca Avrupa Birliği ile bütünleşmeye bölgesel açıdan bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Avrupa Birliği ve Türkiye ilişkileri ise 1987 yılından bu yana gittikçe sivrilen iniş ve çıkışlarla seyretmekte.³² Burada Türkiye-AB ilişkilerinin tarihi tartışılmayacak. Yalnız Türkiye-AB bütünleşmesinin yararının ekonomik getirileri ötesinde Türkiye-ABD ilişkilerinde bir denge unsuru olacağına vurgulanmasında yarar var. Türkiye 2000 yılında Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattına tartışmasız destek veren ABD Başkanı Clinton'un ziyareti sırasında ABD ile "stratejik ortaklığı" ilân etti. Büyük bir ihtimalle karar vericilerin düşüncesinde bu ortaklık Orta Asya ve Kafkaslar'a yönelikti. Ama bugün stratejik ortaklığın ABD'nin olası Irak saldırısında Türkiye'yi nasıl bağlayacağı hayati bir soru.

³¹ Ünal Çeviköz, "European Integration and New Regional Cooperation Initiatives," *NATO Review* (Haziran 1992) s. 23-27; Oral Sander, "Turkey and the Organization for Black Sea Economic Cooperation," *Turkish Foreign Policy: Recent Developments* der. Kemal Karpat (Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1996) s. 61-72

³² Semih Günver, *Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi: Avrupalı Olabilmenin Bedeli* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1988); *Avrupa Topluluğu ve Türkiye* 2. Basım (Ankara: T.C. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, 1993); Hamit Batu, *Avrupayla Bunalımlı Yıllar* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1995); Meltem Müftüler-Baç, *Turkey's Relations with a Changing Europe* (Manchester: Manchester University Press, 1997)

Diğer bir belirsizlik 1999'daki AB Helsinki Zirvesi'nde adaylığı tescil edilen Türkiye'ye 2002 Aralık ayında Kopenhag Zirvesi'nde katılım görüşmelerine başlamak için bir tarih verilir verilmeyeceği. Türkiye'ye tarih verilmemesinin kabul edilemeyeceğini vurgulayan Dışişleri Bakanı Şükrü Sina Gürel, bunu muhaliflerinin iddia ettiği gibi "şahin" olmasından değil, büyük bir ihtimalle son on yıldır Türkiye'yi Avrupa misyonundan caydırmak için gayret sarfeden Avrupa'daki bazı çevrelere hitaben söylemektedir. Olumsuz bir kararı kabullenmemek vazgeçmek anlamına gelmiyor. Tıpkı 1997 Luxemburg ve 1998 Cardiff zirvelerinde Türkiye'nin aday statüsünü kabul etmeme kararı alındığındaki gibi buna mukabil dış politika önceliklerinin değişebileceği anlamını taşımaktadır. Türkiye ne süreyle ârafta bekletilmeye razı olur, şimdiden bilinemez. Fakat bilinen odur ki hiçbir ülkenin dış politikaları radikal bir rejim değişikliği olmadıkça, bir savaşta kayıtsız şartsız teslim olup politikaları başkalarının dikte ettirilmedikçe veya düne kadar hasım saydığı ülkeye kendi iradesiyle dostluk elini uzatmadıkça, kolay kolay değişmez. O nedenle, Türkiye'nin Avrupa entegrasyonu politikası kalıcıdır. Yeter ki AB Türkiye'yi dışlamak için meşru sayılabilecek nedenler bulmasın.

1984'den beri Türkiye'ye büyük ekonomik yük getiren ve 30.000 insanın kaybına neden olan PKK terörizmi ile mücadelesine değil destek vermek, insan hakları çerçevesinde PKK'ya arka çıkan AB ülkeleri her ne kadar deşifre oldularsa da, Türkiye bu konuyu yeterince kullanmadı; Yunanistan'ın PKK elebaşı Abdullah Öcalan'ı Kıbrıs Rum pasaportu ile misafir etmesini, Öcalan'ın Kenya'daki Yunan Büyükelçiliği'nden çıkarken yakalanmasını uluslararası bir skandal olarak büyütmedi. Zamanın Yunanistan Dışişleri ve İçişleri bakanlarının istifa ettirilmesini yeterli bulup, aksine Yunanistan'a işbirliği önerisinde bulundu. Vakti, Yunanistan Türkiye'nin AB üyeliğini diğer Akdeniz ülkeleri gibi desteklediğini beyan etmekte ama Avrupa sağının açıkça Türkiye'yi dışlayan söylemleri ve Papa II. Paul'un Avrupa Anayasası'na "Avrupa Birliği bir Hıristiyan topluluğudur" ibaresini koydurmaya çalışması karşısında belirsizlikler giderek artıyor. Şimdiye kadar adaylığı tescil edilen hiçbir ülkenin adaylık görüşmelerine başlaması için tarih verilmediği veya o ülkenin AB ile bütünleşmediği görülmedi. Türkiye'nin buna bir istisna teşkil edeceği beklenemez çünkü o takdirde AB varlık felsefesini inkâr etmiş olur. Ama Türkiye'ye tarih verilmesi daha uzun zamana yayılabilir. Öte yandan, bugüne kadar Kıbrıs konusunda çözümsüzlüğün bir çözüm olduğu siyasetini izleyen Türkiye, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın önerdiği planı mantık dahilinde müzakere edebilirse, AB karşısında daha kuvvetli bir konuma sahip olacaktır. Gene bugüne kadar Kıbrıs sorununa çözümde en büyük engellerden biri olarak lanse edilen Türk Silahlı Kuvvetleri, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök'ün söylemiyle

çözüm yolunu açmıştır; dış politika kararlarını hükümet verecektir. Bu ayarda eski tutumu inceliklerle değiştirmek asker ve siviliyle Türk dış politikasının Osmanlı'dan günümüze devam eden bir hususiyeti. Umulan iktidarın bu birikimi, ayarı ve diplomatik inceliği taşıyabilmesi.

Bütün bu belirsizliklere ancak 11 Eylül'den sonra siyasi İslâm'dan çekilmeye başlayan Batı âlemine karşı 2002 Kasımında Türkiye'de yapılan erken seçim sonucu eklenecek olursa, ortaya pek iyimser bir tablo çıkmıyor. Adaletsiz seçim sistemi nedeniyle 34% oyla tek başına iktidara gelen AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) kendisini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlamakta, fakat geçmişteki dindar değil, dinci icraatları ve söylemleri yüzünden ne yurt içinde ne de yurt dışında inandırıcı olabilmektedir. Tek olumlu yanının koalisyon değil tek parti iktidarı olacağı bu seçim sonuçlarının olası vahametini Avrupalılar'ın Türkiye aleyhine bir koz olarak kullanıp kullanmayacaklarını Kopenhag Zirvesine bir ay kala AKP'lilerin davranışı belirleyecekse, şimdiden *Newsweek* dergisine verdiği mülâkatta demokrasinin bir araç olduğuna dair görüşünün hâlâ değişmediğini beyan eden³³ AKP liderinin AB'yi ikna turlarında tümünden inandırıcılığı kalmayabilir.

Sonuçta ne olur? Türkiye'ye tarih verilmezse ülke gene zaman kaybeder, yoksa devlet politikasından sapılmaz. Tarih alabilirse demokratikleşme AKP iktidarı ile ivme kazanabilir mi, bahs-i diğer. Bu arada hazırlanmakta olan Avrupa Anayasası'na Vatikan "AB bir Hıristiyan topluluğudur" ibaresini koydurmayı başarabilirse bu hem Türkiye'yi ABD safına teslim eder, hem de Avrupa'yı Rönesans ve Aydınlanma çağından önceki salt Hıristiyan kimliğine döndürür. Avrupa'nın kendi selâmeti için umarız ki yeni bir kontr-Reformasyon akımına kapılmaz. Bugün söz konusu olan 16. yüzyıldaki kontr-Reformasyon gibi Katolikliğin Protestanlık karşısında kaybettiği imtiyazları geri alabilmesi değil, dünyanın dinsel kimliklere bölünmesi. Böyle bir gidişatın dünyamız için ne gibi tehlikeler doğuracağı ise herkesin takdirine kalmış. Avrupalılığın sonunu getirecek olan, Avrupa Konvansiyonu Başkanı Giscard d'Estaing'in yakında belirttiği gibi esas sakıncalı durum, Türkiye'nin AB'ye katılması değil, AB'den kabul görmemesi olabilir. Türkiye AB tarafından dışlanırsa tamamen ABD'nin yörüngesine girmez, ama Avrupalı ile ilişkilerinde çok zorlanır. Avrupa-Atlantik-Ortadoğu dengelerini sağlamak Türkiye için olduğu kadar AB ve ABD için de gerekli. Sadece ABD'nin hegemonik heveslerinin önüne set çekmek için bile olsa AB Türkiye'ye olumlu yaklaşırsa stratejik bakış açısı taktik sorunların üstesinden gelebilir. Yeter ki siyasi irade karşılıklı çıkarların mihengine sağlıklı tanı koyabilsin.

³³ Lally Weymouth, "Soothing Talk from Turkey: Recep Tayyip Erdoğan insists he's committed to secular democracy. The world hopes it's true" *Newsweek* (18 Kasım 2002) s. 26-27

DEMOKRASİMİZİN SORUNLARI

Metin Heper*

3 Kasım 2002 seçimleri Türkiye'nin siyasal hayatında yeni bir sayfa açmıştır. İlk gelişmeler demokrasi açısından olumludur. Din eğilimi kuvvetli olduğu bilinen Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti), tek başına hükümet kurmasına imkan verecek bir çoğunluk ile parlamentoda yerini almıştır. Seçim gecesi sonuçların belli olmaya başlamasını takiben, partinin başkanı Recep Tayyip Erdoğan, yaptığı açıklamada ülkenin ekonomi programında ve Avrupa Birliği ile ilişkilerinde temelli bir değişikliğin olmayacağını ve kendisinin ve partisinin herkesin vicdan ve düşünce hürriyetine ve yaşam tarzına saygılı olacaklarının altını çizmiştir. Böylece, laik Cumhuriyet idaresindeki ülkemizde din eğilimi kuvvetli olan bir siyasi parti (ilk defa) tek başına hükümeti kurma imkanını elde etmiş, ancak laik-demokratik anayasal düzeni İslami doğrultuda değiştirme gibi bir misyona sahip olmadığının ilk işaretlerini vermiştir. Böylece Türkiye'de demokrasinin, bir kere daha bir 28 Şubat krizi ve yeni bir parti kapatma kararı ile karşılaşmayacağı şeklinde düşünmeye başlamak imkan dahiline girmiştir. Aynı zamanda Türkiye, İslam ile demokrasiyi başarı ile bağdaştırabilmeye aday bir ülke konumuna gelmiştir.

3 Kasım seçimleri aynı zamanda, ülkenin siyasal hayatına iki partili hayatı geri getirmiştir. Bu gelişme, 1999-2002 koalisyon hükümeti hariç tutulursa, istikrarsız koalisyon hükümetlerinin yarattığı ekonomik ve siyasal

* Prof. Dr. Metin Heper, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Başkanı.